

Геча Олена Анатоліївна
Житомирський державний університет
ім. Івана Франка

**ЄВРЕЙСЬКІ ЖІНКИ В ЛАВАХ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ:
ПЕРЕКЛАДАЧКА І РОЗВІДНИЦЯ ЄЛЕНА РЖЕВСЬКА**

Війна та політика неподільні явища. Друга світова війна та Голокост безпосередньо з нею пов'язаний, практично вилучив євреїв із категорії дієвих акторів, перетворивши їх на жертв. Однак подібна оцінка є не більше ніж стереотипом, які руйнуються окремими персональними історіями. Будь-яка війна в той чи інший спосіб зачіпала інтереси жінок, впливала на їхнє життя, змінюючи або, навіть, руйнуючи його усталений хід, завдаючи болю і втрат, змушуючи винаходити та використовувати певні стратегії виживання, пристосовуватись і протидіяти її руйнівному впливові. Жінки по-різному переживали війну. У випадку єврейських жінок, це був особливо травматичний досвід.

Жінки, серед яких і єврейки, у відмінні способи були залучені до збройних конфліктів, однак майже до кінця ХХ ст. складний, розмаїтий і неоднозначний жіночий досвід війни (за невеликими винятками) залишався поза увагою істориків. Лише зміни в історичній науці, відомі як «антропологічний поворот», завдяки чому у фокусі студій опинилася людина та її досвід, привели до зміни історіографічної ситуації та дали поштовх систематичному вивченню й всебічному осмисленню жіночої історії. З 1970-х рр. починається стрімкий розвиток жіночої історії, розробляються нові теми і формуються такі підходи, які дають змогу не лише описувати життя жінок різних верств, культур та епох, а й простежити і пояснити соціокультурні механізми, що визначили становище жінок у суспільстві та в історичних студіях.

Початком гендерного дослідження подій 1939 – 1945рр. стало проведення конференції «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства». Серед її учасників: О. Кісь, Т. Пастушенко, К. Шайде та інші дослідниці проблематики [4].

Монографія А. Крилової «Радянські жінки в бою: історія насилля на східному фронті» стала найбільш систематичним і цілісним дослідженням жіночого досвіду участі в бойових діях [5]. А. Крилова та інші дослідниці аналізували причини добровільного масового вступу жінок до лав Червоної армії та виявили, що виняткову роль у масовій добровільній мобілізації радянських жінок на фронт відіграло передвоєнне десятиліття. Внаслідок дії потужної радянської пропаганди відбулася мілітаризація цілого покоління молодих жінок. Формуванню позитивної громадської думки про жінок в уніформі сприяла й радянська преса. На думку О. Кісь, не тільки уряд СРСР виявився не готовим до масових звернень жінок-добровольців у воєнкоматів, а й тогочасна державна політика фактично не передбачала мобілізації жінок – на початку війни для цього не існувало жодних інституційних структур чи механізмів [4, с. 37].

У 1985 р. вийшла друком книга білоруської письменниці Світлани Алексієвич «У війни не жіноче обличчя» [1], яка базувалася на інтерв'ю з жінками про їх воєнний досвід. Перекладена більш ніж на двадцять мов, ця книга включена у шкільні та вузівські програми в багатьох країнах. «Коли подивишся на війну нашими, жіночими, очима, так вона страшніша найстрашнішого», – сказала Олександра Йосипівна Мішутіна, сержант, санінструктор [1, с. 65]. Армійська дисципліна, солдатська форма на багато розмірів більша, чоловіче оточення, важкі фізичні навантаження – все це виявилось для жінок нелегким випробуванням. Але це була саме та буденність війни, про яку вони, коли просилися на фронт, не підозрювали. Потім вони самі будуть дивуватися тому, що змогли все це витримати.

Аналіз особистих свідчень жінок-ветеранів, єврейок в тому числі, показав, що вони гостро усвідомлювали та переживали власну відмінність і певне відчуження від інших жінок, які не воювали. Свою потребу донести власне розуміння воєнного досвіду, пояснити власну жіночу/мілітарну ідентичність та відновити право на місце в історії війни і перемоги вони нерідко реалізували через літературну творчість. Однак їхні твори найчастіше залишалися на узбіччі літературного процесу [4, с. 37].

Які ж основні чинники, що спонукали жінок ставати до лав Червоної армії? А. Крилова та інші дослідниці вважають, що виняткову роль у масовій добровільній мобілізації радянських жінок на фронт відігравало передвоєнне десятиліття. В особистих спогадах жінки-ветерани зазначають, що вирушали на фронт з різних причин, у тому числі й у пошуках пригод, особистої самореалізації або щоб наслідувати приклад своїх кумирів – жінок-героїнь. Поштовхом до прийняття такого рішення нерідко вказують загибель від рук ворога близької людини, внаслідок чого й виникала жага помсти за зруйновану родину [4, с. 21].

Від жінок під час війни очікували проявів цілої низки умовно-чоловічих рис: фізичної та психологічної витривалості, опанування чоловічих професій, роботи у важких і шкідливих умовах, цілковитої відповідальності за дім і родину тощо. Військо традиційно сприймається як особливий виключно чоловічий інститут, тому, як слушно зауважила Меді Сігал «аби жінки могли брати в ньому участь, необхідні зміни: або населення та уряд мають змінити своє бачення війська настільки, щоб пристосувати його до існуючих уявлень про жінок, або ж уявлення про жінок мають змінитися до тієї міри, щоб відповідати стандартам військової служби» [4, с. 25].

На основі раніше не опублікованих архівних документів, автобіографічних творів Є. Ржевської, спогадів та музейних експонатів, здійснено спробу проаналізувати процес виконання завдання, яке носило виключно політичний характер, й пов'язувалось із виконанням функцій перекладача в останні дні війни.

Проблему (не)сумісності жінок і військової служби відображено не лише у публічному дискурсі, на рівні пропаганди та державної політики, а й в особистих спогадах жінок-воєнків [4]. Важливими джерелами є автобіографічні твори Єлени Ржевської (Каган), яка у травні 1945 р., в якості перекладача, брала участь у пошуках тіла Гітлера і Геббельса, у розслідуванні обставин їх самогубств, була членом секретної групи з трьох осіб, створеної за особистим наказом Сталіна. У творі «Ближні підступи» авторка описує особистий фронтовий досвід під час Ржевсько-В'яземської операції Другої світової війни у формі щоденника. «Берлін, травень 1945»[6] є важливим джерелом для дослідження подій останніх днів війни в Європі. Але ця тема залишається маловідомою і потребує подальших досліджень.

Єлена Ржевська була дружиною Ісаака Крамова (Рабіновича), який народився у Житомирі [2, арк. 95], після війни описувала свій досвід перебування на фронті у літературних творах та мемуарах. Шлюб із І. Крамовим був другим, її перший чоловік, поет Павло Коган, під час війни очолював розвідгрупу та загинув під Новоросійськом.

Для молодой жінки, яка походила із єврейської родини гомельського юриста, що на початку 20-х рр. ХХ ст. переселилась до Москви, й до початку війни навчалась на філологічному факультеті Московського інституту історії, філософії та літератури, новий життєвий досвід пов'язувався із війною та фронтовим побутом. У жовтні 1941р. вступила на курси військових перекладачів при Військовому факультеті іноземних мов ЧА у Ставрополі Куйбишевської області. 3 січня 1942 р. була призначена військовим перекладачем генштабу Головного Розвідувального Управління. У квітні 1942 р. – військовий перекладач штабу 30-ї армії Калінінського фронту.

У ніч на 29 квітня 1945 р. 3-я ударна армія під командуванням генерал-полковника Кузнецова, у складі якої служила Є. Ржевська, першою увірвалася до Берліну, де зав'язалися бої на північно-східній околиці міста. Перед розвідниками було поставлене першочергове завдання – захопити Гітлера живого чи мертвого. Весь день Є. Ржевська перекладала слова полонених

німців під час допитів у підвалах будинків. 30 квітня був встановлений радянський прапор над рейхстагом, але вуличні бої ще продовжувалися і на наступний день. Тільки о 15 год. 30 хв. 1 травня 1945 р. німецький генерал, начальник штабу Г. Кребс повідомив, що Гітлер покінчив життя самогубством. Складність пошуків полягала в тому, що тіла Гітлера, Єви Браун та родини Геббельса були спалені за наказом фюрера. Всі дослідження проводилися таємно, за особистим наказом Сталіна, тому і виникали різноманітні версії щодо особи Гітлера.

У своєму творі «Берлін, травень 1945» авторка подає детальний опис бомбосховища, в якому знаходилась імперська канцелярія Гітлера. Напівобгорілі трупи Геббельса, його дружини і дітей були знайдені на внутрішньому подвір'ї бункера. Було важко знайти і впізнати останки Гітлера і Єви Браун серед обгорілих від бомбардувань гілок дерев і уламків снарядів. Пошуки очолював полковник В. Горбушин, майор О. Бистров допитував свідків, а Є. Ржевська перекладала. У протоколі комісії, яка проводила судово-медичну експертизу обгорілого тіла Гітлера від 8 травня 1945 р. підкреслено, що головним аргументом для встановлення особи досліджуваного є збережені зуби. Полковник В. Горбушин протягнув темно-бордову коробку з зубами фюрера Є. Ржевській і сказав, що вона відповідає за її збереження й доставку їх стоматологу Гітлера [7, с. 587]. «Вона лякала і пригнічувала мене» – згадувала письменниця. 4 травня 1945 р. був здійснений візит до стоматолога і таким чином, було встановлено, що обгорілі останки дійсно належать Гітлеру. Ключовим свідком у процесі впізнання тіла фюрера виступала Кете Хойзерман (єврейка!), яка була асистенткою особистого стоматолога Гітлера. Доля її виявилася трагічною. Після першого допиту їй подякували за співпрацю і відпустили. А 17 травня 1945 р. Кете Хойзерман допитували вдруге у присутності генерала (прізвище не називають) і більше її Є. Ржевська не бачила. К. Хойзерман тримали як небезпечну злочинницю за те, що вона, «приймала участь у лікуванні зубів Гітлера, посилювала буржуазну державу» шість років в одиночній камері на Лубянці, в Лефортово, а у грудні 1951 р.

відправляють у Сибір до Тайшету хворою. Повернулася у 1955 р., коли відбулося примирення СРСР з Німеччиною [8].

Є. Ржевську пізніше запитували, чи не страшно було дивитися на цих мерців? Вона відповідала, що було відчуття здригання, але не страшно. «І не лише тому, що багато страшного ми бачили за чотири роки війни, а скоріш за все, що обгорілі останки здавалися не людські... А мертві діти, яких вбивали власні батьки – страшно. П'ять дівчат і хлопчик...» [6, с. 187].

Крім того, їй довелося розбиратися у великій кількості паперів і документів: особистих паперах фюрера, переписці Бормана, одній з важливих знахідок – сторінки щоденника Геббельса тощо. Перекладачку вразив той факт, що документи останніх днів квітня були надруковані великим шрифтом, нібито через збільшуване скло. Для чого? Пізніше вона дізналася, що секретарка фюрера Гертруда Юнге передруковувала усі папери на спеціальній друкарській машинці, тому що Гітлер не хотів носити окуляри через побоювання зниження свого престижу. Тільки через 20 років вдалося побачити в архівах знову ці документи, й свої підписи в якості перекладача. Це було для неї потрясінням. Більшість цих документів, які мають велике історичне значення, й не були до цього опубліковані, Є. Ржевська наводить у книзі «Берлін, травень 1945» [6]. Всі документи вона не встигла перекласти, тому що були відправлені у штаб фронту, а їй потрібно було перекладати допити полонених і свідків. Перекласти їх Є. Ржевська змогла вже пізніше, працюючи в архівах.

8 травня всі розвідники роз'їхалися по своїм частинам. Продовжувати пошуки залишилася тільки група з трьох осіб, серед них – єдина жінка – єврейка – Є. Ржевська. Цей факт підтверджує, що все ж таки небагатьом жінкам вдавалося проявити себе під час бойових дій, відчувати себе потрібною в складних ситуаціях, мати доступ до важливих державних таємниць.

Після закінчення війни Є. Ржевська повернулась з Берліна до Москви, й стала писати. Пережите під час війни не відпускало жінку, змушувало знову й знову подумки повертатись до нього. Упродовж усієї війни вона вела фронтові зошити, матеріал яких й став основою для написання мемуарів та художніх

творів. Побіжні нотатки, уривки діалогу, замальовки служили заготовками до оповідань. Перший цикл «Під Ржевом», який Є. Ржевська віднесла до редакції журналу, не прийняли до друку. Мотивували відмову тим, що розповіді сумні. Побут війни, про який вона писала з відвертим натуралізмом, не був тією темою, що могла зацікавити «товсті» літературні журнали післявоєнного періоду. Фактично одразу після завершення війни, почали формувати її героїчний образ, в який не вписувались проблеми й негаразди буденного. В таких умовах розраховувати на публікацію творів, які могли погіршити героїчно-позитивний імідж радянської перемоги було складно. Саме тому Є. Ржевська залишила на деякий час цю тему. Однак почала писати повісті про життя без війни, хоча й нею перешаровані: «На новому місці» (1955 р.), «Через багато років» (1958 р.). І тільки у 1961 р. вона опублікувала збірник «Весна у шинелі», до якого увійшли переважно розповіді і записки військового перекладача [3].

«Ходили міфи і легенди про двійників Гітлера, про те, що сам він живий. Без документів неможливо було б довести зворотне, – розповідала Єлена Мойсеївна. І ось з архіву у 1964 р. отримала чергову відмову. По телефону відповідальному полковнику сказала: така, мовляв, дата наближається (20 років Перемоги), а ви до цього часу все приховуєте! Люди життя віддали для цієї перемоги, змусили Гітлера накласти на себе руки. І наші солдати виявили його труп! «Ви хочете сказати, що Гітлер був знайдений?» Ось тут мене зло взяло: «Ви там сидите на документах і не знаєте, що в них! ... Я прошу тільки документи про перші дні падіння Берліна: там всі документи за моїм підписом, як перекладача. А є і взагалі написані моєю рукою!»... Не відразу, але доступ до документів отримала. Те, що вона опублікувала у 1965 р. на основі документів і особистої участі було абсолютною сенсацією. «Я наче позбулася горба. Цей горб, вантаж, відповідальність – як же вони мене тиснули...» – згадувала вона [8].

Спогади єврейської письменниці в поєднанні з опублікованими актами, показання, сторінки щоденників Геббельса, Бормана, листування Гітлера та інші документи дозволяють повніше і виразніше уявити описувані події [6].

Останньою збіркою Єлени Мойсеївни Ржевської стала її автобіографія «За плечима XX століття». Своєрідність збірки полягає в тому, що Є. Ржевська акцентувала увагу на достовірності, майже фактографічній точності свого твору, насичувала розповідь деталями, які визначали хронологію твору, що іноді порушувалась. Тим самим мемуаристика підкреслює об'єктивно-описову сторону мемуарів. Книга «Берлін, травень 1945» унікальна: виявлені в бункері Гітлера його документи, папери Бормана, сторінки щоденників Геббельса, а також протоколи допитів їхнього оточення – все це, вперше опубліковано Є. Ржевською, дає поряд з її особистими враженнями уявлення про кінець Третього рейху.

Мемуарна література як носій історичної свідомості суспільства та самосвідомості окремої людини є важливим джерелом історичного пізнання, що набуває особливого значення в перехідні епохи, коли виникає необхідність пов'язати осмислений досвід минулого з назрілими проблемами сьогодення. Й досвід єврейських жінок, особливо тих небагатьох, які за долею обставин виявились долученими до викриття таємниць лідерів зруйнованого рейху, складають особливий інтерес й потребують подальшого дослідження.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексиевич С. У войны не женское лицо. Документальная проза. – М.: Правда, 1988 р. – 464 с.
2. Державний архів Житомирської області. Ф. 67. Книга реєстрації актів про народження. Раввинат. 1919 –1920 рр. – Оп. 3. – спр. 585. – арк. 95.
3. Елена Ржевская – биография, книги, отзывы, цитаты. URL: <https://www.livelib.ru/author/103581-elena-rzhevskaya>
4. Кісь О. Жіночі обличчя війни: ключові теми і підходи у західній феміністській історіографії // Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні : Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства : Зб. наук. статей / за наук. ред. Гелінади Грінченко, Катерини Кобченко, Оксани Кісь. – Київ: ТОВ "Арт-книга", 2015. – 336 с.

5. Крылова А. Советские женщины в бою: история насилия на восточном фронте. Krylova A. Soviet women in combat: a history of violence on the Eastern front. - Cambridge; N. Y. : Cambridge Univ.. Press, 2010. – XVI, 336 p.
6. Ржевская Е.М. Берлін, май 1945: Записки военного переводчика. Рассказы / Елена Ржевская. Переиздание. – М.: Моск. рабочий, 1986. – 320 с.
7. Ржевская Е.М. За плечами XX век. / Елена Ржевская – М.: АСТ: Астрель: Полиграфиздат, 2011. – С.587
8. Тайна Елены Ржевской. Внучка известной писательницы Любовь Сумм выполняет ее последнюю волю – рассказать о том, о чем раньше говорить было нельзя. URL: <https://www.novayagazeta.ru/articles/2018/07/25/77272-lena-i-kete>.

Анотація. У статті розглядаються мотиви добровільного вступу жінок до лав Червоної Армії, в тому числі й єврейок, в долі яких відображені як унікальні, так і типові явища, що супроводжували жінок під час війни. Основна увага зосереджена на аналізі спогадів та мемуарах письменниці, перекладачки Єлени Ржевської (Каган). Проаналізовані автобіографічні твори «Ближні підступи», в якому авторка описує особистий фронтовий досвід під час Ржевсько-В'яземської операції Другої світової війни у формі щоденника, та «Берлін, травень 1945», який є важливим джерелом для дослідження подій останніх днів війни в Європі.

Аннотация. В статье рассматриваются мотивы добровольного вступления женщин в ряды Красной Армии, в том числе и евреек, в судьбе которых отобразены как уникальные, так и типичные явления, сопровождавшие женщин во время войны. Основное внимание сосредоточено на анализе воспоминаний и мемуарах писательницы, переводчицы Елены Ржевской (Каган). Проанализированы автобиографические произведения «Ближние подступы», в котором автор описывает личный фронтовой опыт во время Ржевско-Вяземской операции Второй мировой войны в форме дневника, и

«Берлин, май 1945», который является важным источником для исследования событий последних дней войны в Европе.

Abstract: The article discusses the motives for the women's voluntary entry into the ranks of the Red Army, including Jews, whose fate reflects both the unique and typical phenomena that accompanied women during the war. The focus is on the analysis of the memoirs of the writer, translator Elena Rzhevskaya (Kagan), especially her involvement in the search for Hitler's body and people near him. The autobiographical works "Near Approaches" are analyzed, in which the author describes the personal front-line experience during the Rzhev-Vyazma operation of World War II in the form of a diary, and "Berlin, May 1945", which is an important source for the study of the events of the last days of the war in Europe .